

Д. Я. БЕРГ

Новий тип печатки Олега-Михайла

В 1972 р. у зібрання одного з київських колекціонерів, М. М. Комського, потрапила надзвичайно цікава свинцева печатка із зображенням на лицьовому боці архангела Михайла і на зворотному — чотирирядково-го напису грецькою мовою: ΚΕ ΒΘ | ΜΙΧΑΗΛ | ΤΩΜΑΤ | ΑΡΧΩ (рисунок) — «Господи, поможи Михайлу [архонту] Томатархі», тобто Тмутаракані. Печатка, покрита тонким шаром твердої патини світло-сірого кольору, збереглася дуже добре, лише в деяких місцях помітні невеликі пошкодження (сучасного походження), праворуч від зображення голови є вмятина і забито вихід отвору.

За даними М. Комського, ця річ придбана у якоїсь мешканки Києва, що знайшла її серед мотлоху на горіщі старого будинку, призначеного на знесення. Печатка була загорнута в шовкову тканину. Очевидно, власник дорожив нею, хоч і не уявляв собі її наукового значення. Як нам здається, місце й обставини виявлення печатки дають можливість зарахувати її до числа пам'яток, знайдених на території Києва або його найближчих околиць, тобто вона так чи інакше пов'язана з Києвом як політичним і адміністративним центром Давньої Русі.

Легенда на зворотному боці свідчить про належність печатки до відомої особи того часу чернігівського князя Олега-Михайла Святославича (вмер 1115 р.), який був протягом ряду років тмутараканським князем. Очевидно, саме з цим часом його князювання і пов'язана печатка. Така атрибуція ґрунтується на безсумнівно доведеній, на наш погляд, належності Олегу-Михайлу іншої унікальної печатки, яка має аналогічні зображення архангела Михайла на лицьовому боці, а на зворотному — шестирядковий напис також грецькою мовою: +ΚΙΕ ΒΘ | ΜΙΧΑΗΛ | ΑΡΧΟΝΤ ΜΑ | ΤΡΑΧ ΖΙΧΙ | ΑΣ + ΠΑΣΗΣ | ΑΖΑΡΙ. «Господи, поможи Михайлу, архонту Матрахі (Тмутаракані), Зіхії і усієї Хозарії»¹.

Разом з вже давно відомою в літературі печаткою дружини Олега-Михайла — знатної гречанки Феофано Музалон² і срібними монетами самого Олега³ вони створюють надзвичайно цікаву групу сфрагістичних і нумізматичних пам'яток, комплексне дослідження яких необхідно здійснити.

Одним із загадкових моментів, пов'язаних з уже опублікованими печатками, є відмінність в титулатурі князя і його дружини. Так, Феофано Музалон іменується архонтісою Росії, а Олег-Михайло називає себе архонтом Матрахі, Зіхії і Хозарії на одній печатці і архонтом (?) Томатархі — на другій. Насправді, якщо Феофано має бути архонтісою Росії, тобто княгинею Русі, то чому Олег не названий князем Русі, хоч підстав для цього набагато більше.

¹ Матеріали з питання про печатки Олега-Михайла див.: Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси. М., 1968, т. 1, с. 26—29.

² Див.: Янин В. Л. Печати Феофано Музалон. — Нумизматика и сфрагистика. Киев, 1965, вып. 2, с. 76 і далі; Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси, т. 1, с. 24—27.

³ Орешников А. В. Денежные знаки домонгольской Руси. — Труды ГИМ, 1936, вып. 6, с. 80—85.

Відповідаючи на ці питання, дослідники запропонували ряд версій, жодна з яких, на наш погляд, не є задовільною. Перш ніж перейти до дальшого розгляду питання, згадаємо основні дати біографії Олега-Михайла. Тим більше, що характеристики цього діяча досить суперечливі. Його батько, Святослав Ярославич, після смерті Ярослава Мудрого (1054 р.), який доводився рідним дідом Олегу Святославичу, отримав

Печатка Олега-Михайла (лицевий і зворотний боки).

у власність Чернігів і східні землі аж до Рязані і Мурома, включаючи землю в'ятичів, а також Тмутаракань. Після вигнання старшого брата Ізяслава з Києва Святослав став на короткий час і київським князем (1073—1076). Олег народився у середині XI ст., на думку Н. П. Лихачова, десь близько 1055 р. У 1073—1076 рр. він князував у Володимирі-Волинському, а 1076 р. разом з двоюрідним братом Володимиром Всеволодовичем (Мономахом) ходив на допомогу полякам воювати проти чехів⁴.

Після смерті батька (27 грудня 1076 р.) Олега було виведено з Володимира-Волинського⁵. Під час князювання Всеволода в Чернігові⁶ він перебував у почесному ув'язненні (очевидно, не у в'язниці за ґратами). Про цей епізод у житті Олега майже нічого не відомо, крім даних про те, що він жив при дворі свого дядька Всеволода (батька Мономаха), який з липня 1077 р. знову займає стіл у Чернігові. Князюванню Всеволода передувало чотиримісячне правління Володимира Мономаха і восьмиденне двоюрідного брата останнього — Бориса Вячеславича (це важливо відзначити, оскільки Борис тікав у Тмутаракань і згодом був співучасником походу Олега на Чернігів). І ось раптово, а найімовірніше від утисків і образ, Олег у 1073 р. тікає в Тмутаракань, де вже були його рідний брат Роман і вигнанець — Борис Вячеславич.

Характеризуючи Олега Святославича, Б. О. Рыбаков пише, що юний Олег був свідком багатьох кривавих подій і це сформувало його жорстоку і нещадну вдачу. Дослідник вважає, що вся система освіти князівських дітей тих часів, книги, якими вони користувалися, наприклад «Ізборник 1073 р.», привчали більше до лицемірства і показової вихованості, ніж до шляхетності. Тому, на думку Б. О. Рыбакова, Олег був людиною віроломною, без почуття істинно руського патріотизму і не гребував ніякими засобами для досягнення своїх цілей⁷.

Отже, Олег тікав у Тмутаракань і в тому ж році уклав союз з половецькими ханами, разом з Борисом вирушив у похід, в результаті якого і оволодів Черніговим. Правда, князував він всього 39 днів. З жовтня 1078 р. Олег зазнав поразки в битві на Нежатиній ниві і знову втік у Тмутаракань. Борис загинув у битві.

⁴ Повесть временных лет. М.; Л., 1950, ч. 1, с. 131.

⁵ А. С. Орлов вважає, що Олег був виведений з Володимира Ізяславом (Орлов А. С. Владимир Мономах. М.; Л., 1946, с. 10). На думку В. Л. Яніна, це було зроблено Всеволодом (Янин В. Л. Печати Феофано Музалон, с. 80).

⁶ Лопарев Хр. Византийская печать с именем русской княгини. — Византийский временник. Спб., 1894, т. 1, с. 161.

⁷ Рыбаков Б. А. Первые века русской истории. М., 1964, с. 38.

Очевидно, в результаті підступів Всеволода (у 1079 р.) половці і хозари виступили проти Олега, вбили Романа, а самого Олега схопили й відвезли в Константинополь⁸. Він пробув у Візантії чотири роки, з них два роки на острові Родос. У далекому Чернігові за цей час сталися зміни. Знову почав князувати Володимир Мономах.

У 1083 р. Олег здобув Тмутаракань, нещадно розправився з хозарами, за намовою яких був убитий його рідний брат Роман, і вигнав друпорядних князів, що незадовго перед цими подіями захопили багате портове місто.

Тмутараканське князювання Олега-Михайла тривало до 1094 р. Необхідно відзначити, що географічно Тмутаракань була розташована на віддалі від Русі, де в цей час створилось досить складне становище. Інтриги князів, жорстокі побори, що привели до розорення і зубожіння населення, напади половців і нарешті страшна посуха й викликані нею голод та епідемії підірвали умови нормального життя Русі. В цей тяжкий час у союзі з половцями Олег обложив Володимира Мономаха в Чернігові і, знищивши передмістя та монастирі, взяв місто і змусив Мономаха віддати йому чернігівський стіл.

У 1096 р. Олег відмовився з'явитися у Київ на з'їзд князів, що скликався для вирішення загальноруських питань оборони від половецьких набігів. Важко сказати, чому він відмовлявся співробітничати з князями, — можливо, через почуття образи за довгі роки вигнання або ж не зрозумів тих завдань, які стояли перед учасниками з'їзду. Б. О. Рибаків підкреслює, що в своїй поведінці Олег Святославич «не був одинокий, він був типовий для тієї епохи»⁹. Отже, неслухно і необ'єктивно докоряти йому за сепаратизм. Всі князі для досягнення своїх цілей співробітничали з ким завгодно.

Тим часом своєю відмовою Олег протиставив себе іншим князям, Святополк і Володимир Мономах виступили проти нього, здобули перемогу і домоглися обіцянки Олега взяти участь у з'їзді князів. Однак князі продовжували тіснити Олега і вигнали його з Чернігова. Все ж такі, незважаючи на невдачі, Олег Святославич оправився, захопив Муром, Ростов та Суздаль і мав намір оволодіти Новгородом, але такі далекосяжні плани не здійснив. Нарешті він погодився приїхати на з'їзд, який відбувся 1097 р. в Любечі. Місто це вже належало Олегу, і ніщо не заважало йому з'явитися на з'їзді. Останній ухвалив зберегти за князями володіння їх батьків при умові єдності в разі ворожих нападів. Час показав, як пізніше ці урочисті обіцянки були порушені. З'їзд поділив Русь на частини. Святославичам дісталися чернігівські землі, зокрема, Олегу — Новгород-Сіверський і Курськ. Надалі він діяв спільно з іншими князями і, очевидно, не порушував постанов Любечького з'їзду. Вмер Олег-Михайло Святославич 1115 р. у Чернігові і був похований у церкві святого Спаса¹⁰.

Б. О. Рибаків називає Олега князем-розорителем Русі, вважає символом безпринципних усобиць, кривавих справ, віроломних клятвopушень і твердить, що прізвисько «Гориславич», дане автором «Слова о полку Ігоревім» Олегу-Михайлу Святославичу, повністю виправдане усіма діями останнього. Але цікаво навести думку про Олега-Михайла й іншого видатного вченого, академіка Н. П. Лихачова, зокрема, найвизначнішого спеціаліста в галузі сфрагістики. Його оцінка не така безумовна і негативна.

Н. П. Лихачов пише: «Родоначальник «Ольговичів», князь Олег, був видатною особою, але доля переслідувала його, за нещастя, що з ним

⁸ Лопарев Хр. Указ. соч., с. 162; Повесть временных лет, с. 132—135. Не зовсім зрозуміло, на якій підставі хозари могли відправити Олега на заслання до Царьграду і як реагували на це візантійські власті.

⁹ Рибаків Б. А. Первые века русской истории, с. 116—118.

¹⁰ Повесть временных лет, с. 135, 148—151, 165, 168—170.

траплялися, він був прозваний «Гориславичем»...». Таким чином, це прізвисько, на думку Н. П. Лихачова, скоріше свідчить про людину-невдачу, яка зазнала лиха в результаті злигоднів, що звалилися на неї, всупереч бажанню і волі. І далі: «...В Тмутаракані князь Олег пробув недовго, все життя його протікало в походах і міжусобицях, невдачі переслідували його, але він швидко оправлявся і не втрачав свого значення». Гордий, самостійний, енергійний, безсумнівно, талановитий, він постійно відіграє помітну роль на з'їздах князів і в різних політичних комбінаціях.

Що ж до князювання, то йому довелось поміняти багато столів: крім Тмутаракані, побував він князем у Володимирі-Волинському, Чернігові, в Муромі, а з 1097 і до смерті в Новгороді-Сіверському і Курську¹¹.

Є також дослідники, які припускають, що Гориславичем князя назвали на честь бабки Олега — дружини Ярослава Мудрого Горислави.

Про дружину Олега *, крім згадки в Любецькому синодику («князя Михайла Чернігівського і княгиню його Феофану») ¹², жодних свідчень в стародавніх писемних джерелах не збереглося. Тому всілякі міркування про те, коли Феофано могла стати дружиною Олега-Михайла, лишаються не більше як припущеннями. Та це не відіграє в даному випадку ніякої ролі — для нас важливо встановити час, коли для Феофано було виготовлено печатку з написом. Така обставина може пролити світло на появу і датування печатки з іменем Олега-Михайла.

В літературі з цього приводу існує дві версії. Згідно з першою печатка пов'язана з тмутараканським князюванням Олега. Автор її, Ю. А. Кулаковський, вважає можливим ототожнити термін «Росія» печатки Феофано з географічним пунктом «Росія» (ρωσσία), що згадується в договорі візантійського імператора Мануїла з генуезцями 1169 р. Цей пункт відповідає, очевидно, місту Rusia Ідрісі, яке дослідник локалізує на європейському боці Боспора, за 27 миль від Тмутаракані ¹³. За імператора Мануїла Комніна (1143—1180 рр.) Тмутаракань і Керч належали до володінь Візантійської імперії.

Точка зору Ю. А. Кулаковського була позитивно оцінена Н. П. Лихачовим ¹⁴. Останнім часом до неї приєднався А. Л. Монгайт, який, намагаючись пояснити відсутність збігу титулів Олега і Феофано, припустив, що остання дістала від Олега у володіння згадуване місто Русію ¹⁵.

Проти цієї версії рішуче виступив В. Л. Янін. Він простежив випадки використання титулу «архонт Росії» на давньоруських печатках, які стали відомі порівняно недавно, і дійшов висновку, «що певних територіальних вказівок цей титул у собі не містить, крім самої загальної вказівки на Русь» ¹⁶. Оскільки печатки Феофано, на думку В. Л. Яніна, не мають і специфічних ознак виключно тмутараканської належності, то, отже, Феофано могла користуватися ними в будь-який період діяльності свого чоловіка ¹⁷.

¹¹ Лихачев Н. П. Материалы для истории византийской и русской сфрагистик. Л., 1928, вып. 1, с. 138—139.

* В літературі висловлювалась думка про те, що Олег був одружений два рази, перший раз з половецькою княгинєю, однак В. Л. Янін довів помилковість такого припущення.

¹² Зотов Р. В. О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. Спб., 1892, с. 24, 34, 239, 258—259.

¹³ Кулаковский, Ю. А. К истории Боспора (Керчи) в XI—XII вв. — В кн.: Труды XI АС, 1902, т. 2, протоколы, с. 133.

¹⁴ Лихачев Н. П. Материалы для истории византийской и русской сфрагистики. Л., 1928, вып. 1, с. 139.

¹⁵ Монгайт А. Л. О границах Тмутараканского княжества в XI в. — В кн.: Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран. Сборник статей к 70-летию академика М. Н. Тихомирова. М., 1963, с. 60.

¹⁶ Янин В. Л. Печати Феофано Музалон, с. 82.

¹⁷ Там же, с. 83.

Навколо печатки Олега-Михайла виникла широка дискусія. Н. Бенеску, який опублікував її вперше, приписав цю пам'ятку візантійському наміснику Тмутаракані, заперечуючи разом з тим і належність печатки з іменем Феофано дружині Олега-Михайла.

Таким чином, руське походження обох печаток відкидалось. Цієї точки зору дотримувалися ряд вчених, зокрема А. П. Каждан. Він, теж виходячи з розбіжності титулатури, вважав можливим визначити Михайла, архонта Зіхії, Матрахов і Хозарії, як візантійського намісника¹⁸.

Протилежну позицію зайняв А. В. Соловйов, який, використовуючи нові сфрагістичні матеріали, показав помилковість атрибуції Н. Бенеску і ототожнив архонта з князем Олегом-Михайлом Святославичем. Його підтримав В. Л. Янін. Однак не на користь такої атрибуції була розбіжність титулів Феофано і Олега-Михайла. Якщо А. Л. Монгайт спробував пояснити її, визначаючи термін «Росія» як вузько локальний, про що зазначалося вище, а А. П. Каждан — різною належністю печаток (русській княгині Феофано і візантійському наміснику), то В. Л. Янін виходить з факту використання титулу «архонт Росії» в широкому розумінні. «Печатка Феофано, — писав він, — стоїть в ряді булл руських архонтів і архонтис, які користуються цим титулом як знаком належності до роду руських князів. Ця печатка могла застосовуватись і в дотмутараканський період діяльності Олега. Навпаки, вузькість титулу архонта Михайла цілком відповідає характеру тмутараканського князювання Олега-Михайла, коли він, розташувавшись на берегах Боспора, уклав антирусський союз з кочівниками і протиставив себе коаліції руських князів»¹⁹.

Однак суперечність цим не ліквідується. Якщо на печатці Феофано термін вжито в найширшому значенні («княгиня Росії»), то на печатці Олега-Михайла титул «князь Росії» зовсім відсутній. Досить сумнівно, на наш погляд, пояснювати таку обставину сепаратистськими тенденціями Олега-Михайла. По-перше, тмутараканське князівство в його час входило до складу руських земель, хоч і залишалось на околиці, і тому він, Олег, або інший володар Тмутаракані був руським князем; по-друге, чому ці сепаратистські тенденції не завадили Феофано іменувати себе «русською княгинею»?

Здається, ми матимемо реальнішу картину, коли будемо виходити з припущення про хронологічну розбіжність трьох відомих типів печаток сім'ї Олега-Михайла. Підставою для такої постановки питання є хоча б відмінність титулатури на печатках самого Олега: в одному випадку «архонт Матрахі, Зіхії і всієї Хозарії», в другому — «(архонт) Томатархі».

Цілком зрозуміло, що обидві формули не могли співіснувати. До того ж важко допустити, щоб протягом 42-річної активної політичної і воєнної діяльності (з 1073 по 1115 рік), коли Олегу-Михайлу Святославичу доводилось посідати різні столи, крім тмутараканського, він лише в останньому дозволив собі користуватись печатками²⁰. Чому він не міг мати печатку в наступні роки, уже не як князь тмутараканський, а чернігівський або новгород-сіверський?

На жаль, самі печатки не дають можливості для встановлення надійної відносної хронології часу їх виготовлення. Не можна з більшою або меншою вірогідністю датувати печатки Олега, хоч хронологія його життя досить добре відома з літописів.

¹⁸ Каждан А. П. Византийский податной сборщик на берегах Киммерийского Боспора в конце XII в. — В кн.: Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран, с. 95.

¹⁹ Янін В. Л. Печати Феофано Музалон, с. 86—87.

²⁰ В цьому зв'язку великий інтерес становить фрагмент печатки із зображенням архангела Михайла (?) і написом, який, імовірно, можна відтворити так: «Господи, помози рабу своєму Михайлу. Амен». (Лихачев Н. П. Указ. соч., с. 116—117, табл. ХХІІІ). Не можна повністю виключити припущення про належність печатки Олегу-Михайлу Святославичу.

Розглянута тут печатка Олега-Михайла, на якій згадано лише одну «Томатарху» (Тмутаракань), є, на наш погляд, більш ранньою, ніж та, що містить титули «архонта Матрахі, Зіхії і Хозарії». Обидві вони, безумовно, належать до тмутараканського князювання Олега, коли він, повернувшись з Візантії у 1083 р., утвердився на Боспорі, найімовірніше, не без допомоги останньої.

Одна печатка могла використовуватись в перші роки його князювання*, друга — в заключний період (до 1094 р.), коли під його владою опинилась значна територія на азійському березі Боспора. В початковий період князювання в Тмутаракані Олег Святославич володів невеликою територією, куди входили пониззя ріки Кубань, Таманський півострів і Східний Крим. Найбільш повно і переконливо локалізував кордони тмутараканського князівства А. Л. Монгайт.

Для точнішого датування печаток Феофано ми не маємо даних. Могла б стати в пригоді точна дата одруження з нею Олега, однак в літературі щодо цього існує лише ряд малообґрунтованих припущень суб'єктивного характеру. Все ж печатки Феофано навряд чи могли бути виготовлені під час тмутараканського князювання Олега, для цього періоду більш властиве використання титулатури княгині, що відповідала титулу її чоловіка. Менш вірогідне, на наш погляд, датування печаток Феофано Музалон до тмутараканським періодом діяльності Олега, оскільки титул «архонт Росії», як свідчать знайдені до цього часу печатки, має широке використання скоріше на початку XII ст., ніж наприкінці XI. Натомість датування їх заключними роками життя Олега (після 1097 р.) не суперечило б ані формальному, ані фактичному визнанню її «архонтисою Росії».

Ще кілька слів про місце виявлення печаток. Більш-менш вірогідним є факт знахідки однієї з них у Києві або в межах Київщини. Обидві печатки Феофано і одна Олега-Михайла походять із закордонних колекцій, отже, місцем знахідки їх слід вважати в минулому територію Візантії, а не Росії. Оскільки печатки підвішувались до документів, які відправлялися їх власником різним адресатам (жодна з печаток не була знайдена в Тмутаракані), можна припустити таку інтерпретацію подій. В той час коли влада Олега обмежувалась однією лише Тмутараканню, листування ведеться з Києвом, тобто в тому з двох напрямів (Русь і Візантія), який є найбільш вірогідним, бо домагання Олега пов'язувались саме з ним**.

Відновлення князя в його правах у Тмутаракані після повернення з Візантії, карбування ним в ці роки монет за візантійським зразком, а також, можливо, і якісь інші, невідомі нам обставини, що виникли під час перебування Олега в Візантії, — все це зумовило перевагу другого напрямку зв'язків. До цього періоду слід віднести печатку з повним титулом Олега. І нарешті, є цілком з'ясований факт знахідки за межами Росії обох печаток Феофано — візантійських за своїм походженням²¹.

Як зазначалось, повернення Олега з Візантії в Тмутаракань відбулося не без допомоги Візантії. Деякі дослідники вважають, що такого роду допомога поставила Олега Святославича в залежне становище.

В. Л. Янін зауважив, що немає ніяких доказів шлюбу Олега з Феофано, коли він був полоненим у Візантії. Можливо, що Свято-

* З опису діяльності Олега видно, що ще раніше він два рази був у Тмутаракані — весною і літом 1078 р. та в кінці 1078—1079 рр., коли там князував його брат Роман Святославич. Малоймовірно, щоб рання печатка Олега була пов'язана з одним з цих випадків, хоч відсутність на ній згадки про титул, може, й дає підставу для такого припущення.

** Цю обставину можна було б розглядати як аргумент на користь більш раннього датування печатки (тобто 1078—1079 рр.).

²¹ Припущення В. Л. Яніна, який вважав можливим підкріпити тезу про користування Феофано печатками під час перебування Олега у Візантії знахідками печаток у самій Візантії (Печати Феофано Музалон, с. 83), здається нелогічним.

слав Ярославич — батько Олега — одружив його з візантійською аристократкою ще до 1076 р. Таке припущення, на нашу думку, дає змогу пояснити, чому Олег не міг бути полоненим Візантії. Зв'язки і становище Феофано допомогли йому зайняти гідне місце у візантійському суспільстві, а потім і одержати підтримку в справі відновлення втраченої влади в тмутараканському князівстві.

Опис печатки Олега-Михайла:

Лицьовий бік. Чотирирядковий напис: КĒВΘ [МІХАНА | ТѠМАТ | АРХѠ. Обідок крапками.

Зворотний бік. Зображення архангела Михайла на повний зріст, з жезлом, навколо голови німб, по боках — літери: М—Х (внизу справа — І?). Обідок крапками.

Діаметр — 24×22 мм. Вага — 13,39 г.

Зберігання — колекція М. Комського (м. Київ).

Д. Я. БЕРГ

Новый тип печати Олега-Михаила

Резюме

В 1972 г. была обнаружена свинцовая печать с изображением архангела Михаила и надписью КĒВΘ [МІХАНА|ТѠМАТ|АРХѠ] («Господи, помоги Михаилу (архонту) Томатархи»). Легенда позволяет установить принадлежность печати черниговскому князю Олегу-Михайлу Святославичу (умер в 1115 г.), который на протяжении ряда лет был тмутараканским князем.

Титулатуры Олега-Михаила и его жены Феофано Музалониссы на этой и ранее известных печатях содержат существенные отличия, касающиеся территориальных владений — «(архонт) Томатархи» (Тмутаракани), «архонт Матрахи (Тмутаракани), Зихин и всей Хазарии», «архонтисса России».

По мнению автора, несовпадение титулатуры князя и его жены объясняется разной хронологией печатей. Вновь открытая печать Олега-Михаила могла относиться к ранним, а с более полной титулатурой — к поздним годам его княжения в Тмутаракани (1083—1094 гг.), тогда как печать Феофано следует датировать заключительным «русским» периодом правления ее супруга (1097—1115 гг.).

В. М. ПЕТЕГИРИЧ

Пам'ятки часу навали золотоординців на Галицьку землю

Археологічні матеріали поряд з писемними даними вже давно стали необхідним джерелом у вивченні однієї з важливих і трагічних сторінок вітчизняної історії — періоду навали золотоординців. Розкопки відкрили картину розгрому таких давньоруських міст, як Київ, Райковецьке городище, Колодяжин та ін.¹ Щодо міст Галицької землі, то за винятком окремих даних, здобутих під час дослідження Пліснеська, Звенигорода, Галича тощо, ми ще не маємо переконливих свідчень. Серед матеріалів інших пам'яток привертають увагу результати розкопок на городищі в с. Городниця Городенківського району Івано-Франківської області*.

Городище відкрив 1876 р. В. Пшибиславський². Воно розташоване над селом, на високій, 150-метровій горі, обмеженій ярами Дністра і його невеликих приток Ямгорова і Сухого потоку. Складна і досить

¹ Каргер М. К. Древний Киев. М.; Л., 1958, т. 1, с. 328—340; 496—508; Гончаров В. К. Райковецкое городище. Киев, 1950, с. 19—21; Юра Р. О. Древний Колодяжин. — АП УРСР, 1962, т. 12, с. 63, 120.

* Розкопки на городищі в 1938—1939 рр. здійснив М. Ю. Смішко. Їх результати, за винятком окремих згадок, залишалися неопублікованими. Автор висловлює щирі подяку М. Ю. Смішко за передані в його розпорядження матеріали.

² Kopernicki J. Poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem. — ZWAK, 1878, t. 2, s. 20.